

Dr hab. Ewa Gurba, prof. UJ
Zakład Psychologii Rozwojowej
i Wychowawczej UJ

Recenzja rozprawy doktorskiej ks. mgr Tomasza Liszewskiego
pt. „**Identyfikacja z grupą a charyzmatyczna i tradycyjna orientacja religijna w wybranych katolickich grupach religijnych**” przygotowanej pod kierunkiem dr hab. Jacka Śliwaka, prof. KUL

„Swoboda dyskusji? – Ależ oczywiście, tak.
To niezbędny warunek wszelkiego postępu w nauce i czynnik równie istotny dla wszelkiego rozwoju kulturalnego i społecznego” (Roman Ingarden, *O dyskusji owocnej słów kilka*, 1961)

Rozpaczynam recenzję tą myślą R. Ingardena o dyskusji ponieważ moja wypowiedź stanowi wprowadzenie do dyskusji nad przedłożoną rozprawą doktorską ks. Mgr Tomasza Liszewskiego i chciałabym aby autor ocenianej pracy tak potraktował moje uwagi. Rozprawa doktorska ks. Mgr Tomasza Liszewskiego reprezentuje obszar badań psychologii społecznej i psychologii religii. Praca obejmująca 228 stron, ma charakter empiryczny i składa się z dwóch zasadniczych części: 1) teoretycznego wprowadzenia i 2) części empirycznej, obejmującej opis przeprowadzonych badań empirycznych, prezentacje oraz omówienie wyników. Dołączony został spis cytowanej literatury, spis tabel, oraz aneks.

Prezentacja treści rozprawy

Jak pisze autor pracy, celem projektu jest zbadanie związków między poczuciem tożsamości grupowej członków katolickich grup religijnych, a ich orientacją religijną.

Rozdział I zatytułowany *Podstawy teoretyczne badań* zawiera:

- opis koncepcji oraz przegląd badań dotyczących zagadnień identyfikacji z grupą, związku religijności z tożsamością społeczną oraz wyróżnionych przez autora dysertacji orientacji religijnych (charyzmatycznej i tradycyjnej). Omawiając kwestie identyfikacji z grupą Autor prezentuje następujące teorie: tożsamości społecznej (Tajfel, Turner), autokategoryzacji

(Turner), model poszerzania siebie (E.Aron, A.Aron) oraz wielowymiarowe ujęcie identyfikacji z grupą, wskazując ostatecznie na czterowymiarowy model identyfikacji z grupą jako model wykorzystany w badaniach przedstawionych w recenzowanej pracy. Osobno omawiany jest „narcyzm kolektywny, jako możliwy rodzaj identyfikacji grupowej. W dalszych analizach teoretycznych wprowadzone zostało zagadnienie religijności i omówiono jej związki z tożsamością społeczną. W tym kontekście wskazano charakterystyki grup religijnych, które stanowią przedmiot badań przeprowadzonych i opisanych dla celów recenzowanej pracy. Wyróżnione zostały i scharakteryzowane dwa typy katolickich grup religijnych: grupy charyzmatyczne oraz tradycjonalistyczne, a także religijne orientacje: charyzmatyczna i tradycyjna.

W rozdziale II *Metoda badań własnych* przedstawiono problem badawczy, który sformułowany został w postaci głównego pytania: czy i w jaki sposób identyfikowanie się osób ze swoją grupą religijną powiązane jest z ważnością dla nich określonych praktyk religijnych (charyzmatycznych lub tradycyjnych). Sformułowano też szczegółowe pytania badawcze i odpowiadające im hipotezy dotyczące:

- porównań nasilenia orientacji religijnych między wyróżnionymi typami grup religijnych,
- zależności między orientacją religijną, a stopniem identyfikacji z grupą religijną
- zależności między inkluzją grupy religijnej, a identyfikacją z grupą religijną i orientacją religijną,
- związków między poziomem narcyzmu kolektywnego członków grup religijnych a identyfikacją z grupą i orientacją religijną.

Rozdział III zawiera opis badań, które miały dać możliwość autorowi sformułowania odpowiedzi na postawione pytania badawcze oraz odniesienia się do odpowiadających im hipotez. Autor przeprowadził badanie empiryczne wykorzystując następujące metody: Arkusz osobowy, Skalę Identyfikacji z grupą religijną (metoda autorska), Skalę orientacji charyzmatycznej i tradycyjnej (adaptacja autora), Skalę inkluzji grupy w siebie (adaptacja autora), Skalę narcyzmu kolektywnego oraz Skalę centralności religijności (C-15) Hubera. Do analiz ilościowych wykorzystano materiał uzyskany od 290 osób (178 kobiet i 112 mężczyzn) członków dwóch typów grup religijnych: charyzmatycznych i tradycjonalistycznych. W zależności od sformułowanych hipotez zastosowano różnorodne statystyki: opisowe, test różnic między grupami t-studenta, korelacje, analizy regresji, analizy mediacyjne i moderacyjne oraz analizę równań strukturalnych. W tej części pracy zaprezentowano wyniki wymienionych powyżej analiz statystycznych.

Rozdział IV obejmuje *podsumowanie i dyskusję wyników* uzyskanych w badaniach empirycznych. Wyniki pozwoliły autorowi potwierdzić większość sformułowanych hipotez. I tak, okazało się, że:

- wyższy poziom orientacji charyzmatycznej w porównaniu z orientacją tradycyjną ujawniły osoby z grupy Odnowy w Duchu Świętym, a związek między orientacją charyzmatyczną a tradycyjną był moderowany przez przynależność do grupy Tradycjonalistów,
- przynależność do grupy charyzmatycznej jest moderatorem związku między orientacją charyzmatyczną a identyfikacją z grupą charyzmatyczną, przy czym orientacja charyzmatyczna w całej grupie najsilniej korelowała kolejno (od najsilniejszego związku) z wynikami wymiarów: wsparcie osobistej religijności, podporządkowanie, ważność oraz zaangażowanie. Związek między orientacją charyzmatyczną, a poczuciem wyższości zanotowano wyłącznie w grupie charyzmatycznej,
- orientacja tradycyjna wszystkich badanych powiązana jest zarówno z ogólnym wynikiem identyfikacji z grupą, jak i z wynikiem każdego z wymiarów; silniejsza identyfikacja tej orientacji z grupą religijną wystąpiła w grupie charyzmatycznej,
- inkluzja grupy w siebie częściej jest mediatorem związków między orientacją tradycyjną niż charyzmatyczną, a identyfikacją z grupą. Natomiast mechanizm mediacji między orientacją charyzmatyczną a identyfikacją z grupą występuje w grupie charyzmatycznej,
- narcyzm kolektywny jest pozytywnie związany z identyfikacją z grupą religijną, a także występuje w roli mediatora między orientacją religijną a identyfikacją z grupą.

Dyskusję wyników kończą refleksje autora dotyczące ograniczeń przedstawionych w dysertacji badań.

Refleksje wokół przedłożonej do oceny rozprawy doktorskiej ks. Mgr Tomasza Liszewskiego

W ostatnich latach obserwuje się wzrost zainteresowania badaczy rozwojem duchowym i religijnym człowieka w konsekwencji czego dostępnych jest coraz więcej badań wskazujących na znaczenie tej sfery życia dla twórczej adaptacji człowieka w różnych okresach życia. Przynależność do grupy religijnej stanowi często antidotum na doświadczenie samotności przez jednostkę, a także wsparcie w jej poszukiwaniach celu i sensu życia. Może jednak też wiązać się z negatywnymi dla niej konsekwencjami, na które zresztą wskazuje autor rozprawy. Przedłożona do oceny praca dotyczy interesującego zjawiska identyfikacji z grupą religijną w kontekście wybranych przez autora dwóch orientacji religijnych: tradycyjnej i charyzmatycznej z uwzględnieniem takich zmiennych jak: inkluzja grupy w siebie, narcyzm

kolektywistyczny, czy płeć. Eksploracja tego zagadnienia ma nie tylko teoretyczne, ale może mieć i praktyczne znaczenie. Autor podjął się trudnego zadania „rozszyfrowania” mechanizmów psychologicznych leżących u podstaw identyfikacji z grupą religijną, ale w tych poszukiwaniach skupił się głównie na mechanizmach grupowych, niemal nie uwzględniając właściwości jednostek. Z taką sytuacją mamy do czynienia, gdy w interpretacjach wyników doktorant nie uwzględnia dużego zróżnicowania interindywidualnego w zakresie wieku oraz okresu przynależności poszczególnych osób do każdej z analizowanych grup religijnych. Zdaję sobie sprawę, że doktorant postępuje zgodnie z duchem właściwym dla Psychologii społecznej- ogniskowania uwagi głównie na zmiennych sytuacyjnych i mechanizmach grupowych, dlatego ta moja uwaga dotyczy raczej szerszego zjawiska, a nie tylko zaobserwowanego w jednostkowym przypadku pracy doktoranta. Do tej uwagi jeszcze wrócę omawiając część badawczą dysertacji.

Uwagi do części teoretycznej

Zarówno w części wprowadzającej, jak i w obszarze interpretacji właściwie zostały wybrane i w analizach wykorzystane koncepcje teoretyczne dotyczące badanych zjawisk, ale biorąc pod uwagę spójność i logikę wyводу w ramach przeglądu literatury można mieć pewne zastrzeżenia do kolejności prezentowanych treści.

Autor swoje rozważania rozpoczyna bowiem, a następnie rozwija ogniskując się wokół problematyki zjawisk tożsamości / identyfikacji grupowej, a dopiero na stronie 34 rozprawy wprowadza definicję grupy. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku prezentacji koncepcji tożsamości społecznej Tajfela. Definicja tożsamości społecznej (tego autora) została zaprezentowana czytelnikowi przy okazji relacjonowania innej koncepcji (str. 16), ale już po zreferowaniu samej koncepcji Tajfela (str.11). Poza tym autor porównuje elementy różnych koncepcji, które wcześniej w pracy nie zostały wypowiedziane, np. str. 16.-17 ” W odróżnieniu od teorii tożsamości społecznej Tajfela i Turnera (1979) autorki te (Bouas i Arrow,1996- przyp. E.G) nie określają tożsamości grupowej jako pierwotnego postrzegania społecznego jednostki, zamiast tego łączą w tym konstrukcie aspekty indywidualne, interpersonalne i grupowe....” W relacjonowaniu koncepcji Tajfela nie znajdujemy niestety przywoływanego poglądy o tożsamości grupowej jako pierwotnym spostrzeganiu społecznym jednostki.

W wywodzie, na ogół poprowadzonym logicznie czytelnik zderza się w kilku miejscach z mało precyzyjnymi wypowiedziami autora. Na przykład na str. 47 „(...) Występują także deformacje grup religijnych, takie jak utrata poczucia osobowej tożsamości, kolektywny

narcyzm, czy niebezpieczeństwo sekciarstwa” (str. 47). W mojej opinii utrata poczucia osobowej tożsamości odnosi się do konsekwencji jakie ponosi jednostka będąca członkiem : zdeformowanej grupy religijnej , a nie jest to przejaw deformacji grupy”. Podobna nieścisłość w wyrażaniu się autora ma miejsce, gdy podsumowuje przedstawienie wyników badań wskazujących na charakterystyki psychologiczne członków grup charyzmatycznych (str. 55-56) pisząc „Powyższe badania dotyczyły badań nad charakterystyką psychologiczną grup charyzmatycznych” (str. 56). Warto pamiętać, że psychologiczne charakterystyki członków grupy a psychologiczna charakterystyka grupy to odmiennie kwestie.

Porównując wyróżnione dwa typy grup religijnych: charyzmatyczne i tradycjonalistyczne autor posługuje się odmiennymi kryteriami opisującymi grupę. W odniesieniu do grup charyzmatycznych autor zupełnie słusznie zastosował kategorie opisu grupy, które wcześniej przytoczył za Miką i można było oczekiwać że w podobny sposób postąpi w odniesieniu do grup tradycjonalistycznych. Niestety grupy te zostały opisane według innego klucza.

Poglądy na temat znaczenia religijności dla kształtowania tożsamości zaprezentowane zostały dość chaotycznie, mam bowiem wrażenie, że prezentacja wyników badań dotyczących tożsamości społecznej mieszane są z wynikami odnoszącymi się do tożsamości jednostkowej, szczególnie w tym fragmencie, który dotyczy kształtowania się tożsamości w okresie adolescencji.

Wartość teoretycznych analiz osłabia brak zdefiniowania zjawisk badanych przez autora oraz jasnego opowiedzenia się (poza wskazaniem czterowymiarowego modelu identyfikacji z grupą) za wybranymi, referowanymi wśród innych stanowiskami teoretycznymi. Zabrakło mi np. zdefiniowania orientacji religijnej oraz wskazania kontekstu teoretycznego z jakiego wyrasta, definicji eksplicite identyfikacji z grupą i inkluzji grupy w siebie, bowiem autor głównie przedstawił operacjonalizację tych zjawisk nie opisując ich dokładnie, a o tym co to jest inkluzja grupy dowiadujemy się dopiero w kontekście pytania dotyczącego mechanizmu identyfikacji z grupą religijną i jest to wiedza dość uboga, bo autor pisze: ‘Inkluzja grupy w siebie wyraża to co charakterystyczne dla wspólnoty: więź i przyjaźń, wsparcie, przynależność, świadomą identyfikację, gotowość do pomagania w społeczności oraz absorbcję społeczną” (str. 62) . Autor zmusza czytelnika do wyłuskania definicji badanych zjawisk z różnych fragmentów tekstu, a gdy już się to już uda to dochodzi on (czytelnik) do wniosku albo do postawienia pytania (mnie tak się zdarzyło) dlaczego i w jakim celu badać odrębną metodą narcyzm, skoro jedna z zaproponowanych przez autora identyfikacji-poczucie wyższości badanych w autorskiej Skali Identyfikacji z grupą religijną bada to samo zjawisko opisywane w ramach innego kontekstu teoretycznego jako narcyzm. Wprawdzie

autor zaznacza, że Narcyzm to coś więcej niż poczucie wyższości bo zawiera elementy wrogości- ale nie można tego zweryfikować ponieważ Skala Narcyzmu nie została dołączona do pracy.

Podobnie sprawa ma się ze zmienną *inkluzja grupy w siebie*- gdy wreszcie znajdziemy w tekście co oznacza, to widoczne są podobieństwa z identyfikacją

Na koniec tych krytycznych refleksji odnoszących się do wywodów wprowadzających chcę podkreślić, że doceniam te fragmenty rozumowania autora, w których w sposób logiczny i usystematyzowany prowadzi czytelnika od prezentacji charakterystyk grupy społecznej do wskazania cech grupy religijnej, by następnie je uszczegółowić w kontekście wyróżnionych w pracy grup: charyzmatycznej i tradycjonalistycznej

Ocena części empirycznej

Moim zdaniem część empiryczna jest zdecydowanie ciekawszym i w zestawieniu z teoretycznym wprowadzeniem bardziej wartościowym fragmentem ocenianej pracy. Autor w sposób jasny i czytelny przedstawił cel pracy i opisał schemat badania (badanie korelacyjne). Przygotowanie i prezentacja poszczególnych etapów opracowania autorskiej metody do pomiaru identyfikacji z grupą religijną świadczą o umiejętności autora dokonywania operacjonalizacji badanych zmiennych oraz o posiadanych kompetencjach z zakresu psychometrii. W tej części pracy w porównaniu z teoretycznym wprowadzeniem czytelnik styka się z wyraźnie lepszym uporządkowaniem materiału wyników. Wysoko oceniam próby uzasadnienia w oparciu o dostępną literaturę każdej z hipotez. W celu ich sprawdzenia wybrane zostały adekwatne analizy statystyczne, które poprawnie przeprowadzono.

Wysoko oceniając tę część rozprawy, pozwalam sobie w kontekście prezentacji uzyskanych wyników podzielić się pewnymi wątpliwościami i pewne kwestie poddać pod dyskusję.

Jak wynika z opisu grupy badanych w kategoriach wieku i okresu przynależności ich członków, w każdej z nich -w kontekście tych zmiennych można mówić o dużych różnicach interindywidualnych, np. średni staż przynależności w całej grupie = 5,3 lat, a odchylenie standardowe= 5,099. Niestety nie mamy podanych tych wymiarów dla poszczególnych typów grup religijnych, ale nawet gdyby były podobne, to rodzi się pytanie czy w zależności o typu grupy staż przynależności do niej nie działa odmiennie na członków grupy modyfikując badane zależności i wpływając tym samym na znaczenie dla kształtu uzyskanych wyników.

Kolejna moja wątpliwość wiąże się z określaniem nasilenia orientacji religijnych: charyzmatycznej i tradycyjnej. Pozycje testowe skali orientacji tradycyjnej opisują rytuały podstawowe dla religii katolickiej zatem można przypuszczać, że obecne są również w orientacji charyzmatycznej, aczkolwiek pozycje testowe w skali tej orientacji nie zawierają tych treści. Wydaje się więc że skala orientacji charyzmatycznej znacznie bardziej oddaje specyfikę grup charyzmatycznych, niż skala orientacji tradycyjnej odnosi się do zachowań charakterystycznych dla grup tradycjonalistów co może mieć udział w tym jakie autor uzyskał wyniki w wybranych analizach.

Lektura empirycznej części pracy stała się też okolicznością do postawienia autorowi kilku pytań.

1. W kontekście interpretacji wyników wskazujących na poziom orientacji charyzmatycznej w obydwu typach grup religijnych interesowałoby mnie uzasadnienie twierdzenia zawartego na str. 171 „niski poziom orientacji charyzmatycznej w tej grupie (Tradycji Łacińskiej- przyp. E.G) można wyjaśnić , stosując rozróżnienie Randalla (2005): tradycjonałiści są bardziej Anticharismatic niż Non- charismatic i na pewno nie Pro- charismatic (por. Grabowski, 2017, Porosło, 2009). Jak można wyjaśnić ten wynik odnosząc się do psychologicznych kryteriów charakteryzujących grupę, które wcześniej autor przytoczył ?
2. Proszę też o wyjaśnienie dlaczego w analizach wykorzystano tylko wyniki grupy Odnowy w Duchu świętym jako reprezentanta grup charyzmatycznych, jeśli najliczniej reprezentowana była wspólnota 'Przyjaciele Oblubieńca (114 osób), a Odnowa w Duchu Świętym reprezentowana była przez 60 osób ?
3. Chętnie poznam pogląd autora dotyczący odmiennego a może raczej komplementarną do zaproponowanego przez niego wyjaśnienia zaobserwowanego zjawiska: *wprowadzenie mediatora (inkluzja grupy w siebie) osłabia związek między orientacją religijną a identyfikacją z grupą*. Moim zdaniem, jeśli inkluzję grupy w siebie rozumieć, tak jak autor, jako więź, przyjaźń, wsparcie, przynależność i świadomą identyfikację z grupą, to w przypadku gdy te relacje opierają się na wspólnym przeżywaniu treści religijnych, należy oczekiwać wzmocnienia analizowanego związku. Jeśli obserwujemy (tak jak w ocenianej rozprawie) osłabienie związku: orientacja religijna- identyfikacja z grupą religijną poprzez działanie zmiennej: *inkluzja grupy w siebie*, to może oznaczać, że relacje społeczne z członkami grupy nie rozgrywają się w kontekście treści, przeżyć czy praktyk religijnych.

Na koniec przypomnijmy wskazany przez autora główny cel pracy, aby odpowiedzieć na pytanie czy został on zrealizowany. Doktorant postawił sobie zadanie: *zbadanie związków*

między poczuciem tożsamości grupowej członków katolickich grup religijnych, a ich orientacją religijną. Otóż zagadnienia które zostały zbadane to związki:

- między orientacją religijną a przynależnością do grupy religijnej i identyfikacją z grupą religijną,

- między inkluzją grupy w siebie a orientacją religijną oraz z identyfikacją z grupą religijną,

- narcyzmu kolektywnego z orientacją religijną oraz identyfikacją z grupą religijną. Jak łatwo zauważyć badania nie odnosiły się bezpośrednio do poczucia tożsamości grupowej.

Życzliwość do autora rozprawy każe czytelnikowi domyślać się, że wskazane tutaj zmienne: identyfikacja z grupą, inkluzja grupy wyznaczają tożsamość grupową, jednakże zdecydowanie korzystniejsze dla prezentowanego wyводу byłoby przedstawienie przez autora zależności między wskazanymi zmiennymi i uzasadnienie w jaki sposób zjawiska przez nie opisywane konstytuują poczucie tożsamości grupowej.

I już zupełnie kończąc, to jeśli miałabym podzielić się własnymi oczekiwaniami w kontekście przedstawionych badań, to moim zdaniem interesujące byłoby sprawdzenie w badaniach longitudinalnych znaczenia uczestnictwa, identyfikacji z każdym z typów grup religijnych dla indywidualnego rozwoju religijnego ich członków.

Konkluzje

Rozprawa ks. mgr Tomasza Liszewskiego stanowi interesujące studium dotyczące zjawisk identyfikacji z grupą religijną oraz orientacji religijnych w grupach charyzmatycznych i tradycjonalistycznych.

Autor swobodnie posługuje się wiedzą z zakresu psychologii społecznej gdy opisuje te zjawiska i uzasadnia sformułowane hipotezy, aczkolwiek niekiedy nie dba o precyzję wypowiedzi.

Cenne jest opracowanie i wykorzystanie w eksploracjach empirycznych autorskiej metody do badania zjawiska identyfikacji z grupą religijną oraz wartościowa dyskusja w której autor odwołuje się do wyników badań referowanych we współczesnej literaturze przedmiotu.

Wykorzystana została bogata literatura zarówno z zakresu psychologii grup jak i psychologii religii.

Słabszymi punktami pracy są:

mała dbałość autora o wyraźne, w miarę precyzyjne zdefiniowanie omawianych zjawisk, wspomniany już brak precyzji w formułowaniu niektórych sądów, nieuwzględnienie w interpretacjach uzyskanych wyników dużego zróżnicowania interindywidualnego w zakresie wieku i stażu badanych w każdym z typów grup religijnych, a także posługiwanie się

odmiennymi kryteriami do opisu każdej z tych grup.

Jak stwierdziłam na początku wypunktowane tutaj zastrzeżenia, wątpliwości i pytania traktuję jako zaczyn do dyskusji nad poruszonymi w rozprawie kwestiami.

Stwierdzam, że rozprawa doktorska ks. mgr Tomasza Liszewskiego pt. *Identyfikacja z grupą a charyzmatyczna i tradycyjna orientacja religijna w wybranych katolickich grupach religijnych* przygotowana pod kierunkiem dr hab. Jacka Śliwaka, prof. KUL, spełnia wymagania stawiane w Ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym z dnia 14 marca 2003 roku wraz z uzupełnieniami zawartymi w Ustawie o Szkolnictwie Wyższym z dnia 27 lipca 2005 roku i wnoszę o dopuszczenie Autora do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Dr. hab. Ewa Gurba, prof. UJ

Kraków, 29.06.2019